

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 1(21) қаңтар-наурыз 2020
ISSN 2710-3994

Бас редактор:
Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

Абашин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызыл мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусейтова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvy Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтмашұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:
Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Ғылыми редактор:
Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Редактор:
Кубеев Рустем Жаулыбайұлы

Жауапты хатшы:
Қоңқабаева Арайлым

Техникалық хатшы:
Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

- Абашии Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)
- Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)
- Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)
- Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)
- Абиля Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)
- Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)
- Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)
- Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)
- Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)
- Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)
- Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)
- Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)
- Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)
- Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)
- Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)
- Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания) Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)
- Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)
- Римантас Желвис (Želvyys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)
- Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)
- Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)
- Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)
- Таймагамбетов Жакен Кожакметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:
Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:
Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:

Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:
Конкабаева Арайлым Нурболатовна

Технический секретарь:
Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

- Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)*
- Abdyrachmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)*
- Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)*
- Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)*
- Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)*
- Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)*
- Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)*
- Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)*
- Karibayev Bereket Bakhytzhonovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)*
- Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)*
- Kozhirova Svetlana Bassieva – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)*
- Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)*
- Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)*
- Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)*
- Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)*
- Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)*
- Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)*
- Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)*
- Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)*
- Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)*
- Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)*
- Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)*
- Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)*

Executive Editor:

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:

Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary

Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:

Khumarzak Altynbek

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ САКРАЛЬДЫ ТОПОГРАФИЯСЫ

Надырбеков Н.К.

Магистрант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Қазақстан, Алматы қ.

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақстанның археологиялық ескерткіштері туралы алғашқы мәліметтер орта ғасырлардағы ғалымдар мен тарихшылар, географтар мен саяхатшылардың еңбектерінде кездеседі. Олар өз еңбектерінде өздері тікелей көзімен көрген немесе өздеріне айту бойынша мәлім болған әдеттен тыс заттар, бейнелер, өз замандарынан көп бұрын болған қалалар мен қоныстардың жұрттарын, оқиғаларды айтып кеткен. Яғни, соңғы уақыттарда біздің елде зерттелген ерте темір кезеңінің мәдениетін айқындайтын түрлі ескерткіштерден құнды көне жәдігерлердің табылуы археологиялық қазба жұмыстарының материалдары бойынша жіктемесі мен түсініктемесін, ескерткіштердің мәдени анықтамасы мен хронологиясы, оның түрлілігі сынды әлі де түйінді мәселелерді шешуге итермелейді. Сондықтан бұл мақалада біз екі бөлікке бөліп, оны тәуелсіздікке дейін және кейін зерттеген зерттеушілердің археологиялық құжат есебін қолдандық. Төмендегі мәліметтерге сәйкес мақала бастапқы да, Шығыс Қазақстан өңірінің географиялық климатын және топографиясын сипаттап өтеді. Сондай-ақ, тәуелсіз еліміздегі археологиялық қазба жұмыстарының зерттеулері аясындағы қарқынды даму гуманитарлық зерттеулерге жаратылыстану ғылымы мен техникалық ғылымның соны жетістіктерін енгізе отырып қарастыру қажеттілігін көрсетеді. Көп ұзамай осы зерттеулердің мультидисциплинарлы методикалық әдісі де жүзеге асуда.

Түйін сөздер: палеозой, гранит, экспедиция, археология, гидрография, сакральды ескерткіштер, тарих

САКРАЛЬНАЯ ТОПОГРАФИЯ ДРЕВНЕГО И СРЕДНЕВЕКОВОГО ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Надырбеков Н.К.

Магистрант. КазНУ им. аль-Фараби. Казахстан, Алматы

Аннотация. *Введение.* Первые сведения об археологических памятниках Казахстана можно найти в трудах средневековых ученых и историков, географов и путешественников. В своих работах они рассказывали о необычных вещах, образах, людях и событиях городов и поселений, которые существовали задолго до их времени, которые они видели своими глазами или были им известны. То есть обнаружение ценных древних артефактов из различных памятников, которые недавно изучали культуру раннего железного века в нашей стране, приводит к решению таких ключевых вопросов, как классификация и интерпретация археологических раскопок, определение культуры и хронологии памятников, их разнообразие. Поэтому в этой статье мы применили деление на две части и использовали археологический документ исследователей, которые изучали его до и после обретения независимости. Согласно приведенным ниже данным, в статье описывается как оригинальный, так и географический климат и топография Восточно-Казахстанской области. Также быстрое развитие археологических раскопок в нашей независимой стране свидетельствует о необходимости учитывать гуманитарные науки с внедрением новейших

достижений естественных и технических наук. Междисциплинарный методологический подход к этим исследованиям будет вскоре реализован.

Ключевые слова: Топография, голоцен, сакральные памятники, дислоция, вулкан, интрузия, гранит, палеозой, археология, гидрография.

SACRED TOPOGRAPHY OF ANCIENT AND MEDIEVAL KAZAKHSTAN

Nadyrbekov N.K.

Master's Student of the al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan, Almaty

Abstract. Introduction. The first information about the archaeological sites of Kazakhstan can be found in the works of medieval scholars and historians, geographers and travelers. In their works, they talked about unusual things, images, people, and events of cities and settlements that existed long before their time, which they saw with their own eyes or were known to them. That is, the discovery of valuable ancient artifacts from various monuments that recently studied the culture of the early Iron Age in our country leads to the solution of such key issues as the classification and interpretation of archaeological excavations, the definition of culture and chronology of monuments, their diversity. Therefore, in this article we applied the division into two parts and used the archaeological document of researchers who studied it before and after gaining the independence. According to the data below, the article describes both the original and the geographical climate and topography of the East Kazakhstan region. Also, the rapid development of archaeological excavations in our independent country indicates the need to take into account the humanities with the introduction of the latest achievements of the natural and technical sciences. An interdisciplinary methodological approach to these studies will be implemented soon.

Keywords: Topography, Holocene, sacred monuments, dislocation, volcano, intrusion, granite, Paleozoic, archeology, hydrography.

Кіріспе

Мақалада тақырыптың өзектілін ашар бүгінгі тарихымыздағы маңызды үдерістер бойынша, өткенді кіріспеде байланыстырдық. Яғни, Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев жариялаған «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласына орай, зерттеліп отырған бұл мақалада қарастырылатын мәселелердің бірі, ол Шығыс Қазақстандағы сакральды ескерткіштердің зерттелуі және географиялық топографиясы жөнінде.

Яғни, «Шығыс Қазақстан – кең байтақ еліміздің інжу-маржаны іспеттес өңір. Бұл теңеу оның таңғажайып табиғатына ғана емес, барша бітім-болмысына, тамаша адамдарына да тікелей қатысты.

Шығыс Қазақстан облысы – тәуелсіз еліміздің экономикалық дамуына зор үлес қосып келе жатқан, өнеркәсібі қарыштап дамыған аймақтардың бірі. Сондай-ақ, бұл өңірде жүзден астам ұлттың басын қосып отырған Шығыс Қазақстан облысы еліміздің рухани орталықтарының бірі болып саналады.

Материалдар мен әдістер

Бұл мақалада өңірге байланысты географиялық сипаттама көрсетілген, сонымен қатар салыстырмалы түрде ерте темір дәуірінде пайда болған тайпалардың өңірге байланысты тұрмыс жағдайын, мәдениетін салыстырдық. Жазылған материалдар бойынша біз архив құжаттарымен археологиялық қазба жұмыстарының есептерімен бүгінге дейін қасиетті өңір жөнінде жазылған

кітаптарды да қолданып ондағы эмперикалық әдістеме бойынша бұл жұмыстың теориялық және тәжірибелік әдістерін көрсете білдік.

Талқылау

Бірінші кеңес уақытында зерттеген С.С. Черниковтың «Предварительный отчет о работе Восточного Казахстанской экспедиции в 1948 г. // Архив ИА КН МОН РК. – Фонд. 11, опись 2, дело 120») еңбегі және қазіргі таңда зерттеп жүрген Зейнолла Самашевтың «Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана: Отчеты МОН РК, АИ, ВКАЭ, Берел (с 1998-по 2010 гг.)» атты археологиялық есептер сол кезеңдегі табылған көне жәдігерлердің қазіргі таңдағы оның сакральдылығын біршама объективті ашуға көмектеседі.

Археологиялық экспедицияларға қатысып, өзінің құжаттарында деректер қалдыра білген С.С. Черниковтың: «...Андроновтық негізде қалыптасқан қазақтардың антропологиялық типі Шығыс Қазақстанда анық байқалады, ал пазырықтықтар мен қазақтардың ою-өрнектерінің ұқсастығы қандай да болмасын тайпалар мен рулардың жылжуына қарамастан Қазақ халқының мәдени тамыры осы уақытқа дейін емес, тіпті ежелгі кезге дейін кетеді» - деген қорытынды пікіріне толықтай қосыламыз.

Сондай-ақ В.Г. Никитин мен С.С. Черников Жоғарғы Ертіс ауданында ерте темір дәуіріне жататын археологиялық ескерткіштерді тіркеуге алу жұмыстарын жүргізді. Жорамалдап келгенде, Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясын С.С. Черников 1947 жылы құрған уақыттан бастап кейбір үзілістерін санамағанда өткен ғасырдың 70-ші жылдарының басына дейін басқарды. Соғысқа дейінгі 1935-1937 жылдардың өзінде-ақ зерттеушінің басты назары көне кен орындарын іздестіру, археологиялық барлау мен стационарлық қазба жұмыстарына және шешуін күтпейтін күрделі мәселелер мен ірі ескерткіштерді жүйелі түрде зерттеуге бағытталды. Жартас суреттері де ғалым назарынан тыс қалмады (Черников 1947: 282).

XX ғасырдағы Азамат соғысы біткеннен кейін, Кеңестік жүйе көненің көзі болып табылатын ескерткіштерді қорғауға, іздеп табуға, есепке алуға көңіл бөле бастады. Әсіресе адамзаттың өткен тарихын зерттеумен шұғылданатын кеңес археологтары тек қорғандарда қазу жұмыстарын жүргізіп қоймай, сонымен қатар қоныстарды, көне бұйымдарды да зерттеуге үлкен мән берді. Осы аймақта кеңес археологтарынан бірінші болып 1927 жылы С.И. Руденко Катонқарағайдың жанында 3 қорғанды аршып, зерттеді (Руденко 1930: 146-148). Бұл жылы С.И. Руденконың Семей қаласынан шығыстағы Вавилов ауылы маңынан ж.с.д. V-IV ғасырларға жататын қорғанды қазғанда қоламен әшекейленген тері белдік, темір қанжар, тас қайрақ, темір ілмек, қола айна, үш қырлы ұңғылы, бес қола жебе ұшы, алтыннан жасалған мойын әшекей және тұмсығы иіріле келген жыртқыш құс басы түріндегі алтын пластиналар сынды ақыреттік заттарды тауып, қорған құрылысын анықтаған болатын (Киселев 1974: 157-172).

Кейіннен Шығыс Қазақстандағы жүйелі археологиялық зерттеу жұмыстары 1935 жылы КСРО Ғылым Академиясының Материалдық Мәдениет тарихының институты, Қазақ ҒА филиалы Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясының қызметінен басталады. Экспедицияны КСРО-ға Материалдық Мәдениет институтының аға ғылыми қызметкері С.С. Черников басқарады. С.С. Черниковтың, ғылыми ізденістері әлемдік қола мәдениеті ошақтарының ірі орталықтарының бірі – Шығыс Қазақстанның Қалба, Нарым жоталарындағы ежелгі адамдардың мыс, қалайы, алтын кен орындарын зерттеуден басталды. Осынау 1935 жылдан басталған тың зерттеу жұмыстарын Ұлы Отан соғысы аяқтатпады. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде археологиялық ізденістердің қанат жаюына шектеу қойды. Алайда бұл олқылықтың орны соғыстан кейінгі жылдары толық бастады. Мысалы, әскер қатарынан босағаннан кейін ғылымға оралған С.С. Черников «Батыс Алтайдың металлургиясы мен тау-кен ісі» атты монографиялық еңбегін аяқтап, оны 1947 жылы кандидаттық диссертация ретінде сәтті қорғап

шықты (Черников С.С 1949: 112). Яғни, бұл экспедиция 1957 жылдарға дейін үздіксіз археологиялық барлау, қазба жұмыстарын жүргізді. Экспедиция негізінен, Нарым және Қалба тау жоталарындағы тау-кен орындарын зерттеуді басты нысан ретінде тандап алған еді (Черников 1960: 12).

Сондай-ақ өткен ғасырдың 90 жылдарының бас кезінде К.М. Байпақов, В.Ф. Зайберт, В.Н. Логвин, Ж.Қ. Таймағамбетов, З.С. Самашев, т.б. мамандардың іргелі ізденістері бірнеше кітап болып шыққан болатын, уақыт өте келе археологтар жаңа мәліметтер негізінде бірнеше еңбектер жариялап үлгерді. Жартас суреттеріне қатысты бірнеше іргелі еңбектер жарыққа шықты (А.Н. Марьяшев, А. Горячев, В. Новоженев, т.б.). Ол көне мәдениет туындыларын біршама толымды түрде сипаттауға жол ашты. Соңғы жылдардағы мәліметтер негізінде қола дәуіріне жататын беғазы-дәндібай кешендері жайлы монография жарық көрді (А.З. Бейсенов, т.б.). Оған дейін жарық көрген Э.Р. Усманова, С. Жауымбаевтың монографиялары қола дәуірін зерделеуге тың серпін берген еді. Ерте темір дәуірінің сауалдарына қатысты бірқатар ізденістер шықты (К.М. Байпақов, З. Самашев, т.б.). Берел қорымындағы көптеген материалдар негізінде бірнеше іргелі еңбектер жарияланды (З.С. Самашев, т.б.). Тас дәуірінің зерттелуін, негізгі мәселелерін қарастырған еңбек жарыққа шықты (Ж.Қ. Таймағамбетов, Д.С. Байгунаков). Сонымен қатар қола дәуіріне жататын ескерткіштердің зерттелуін бір ізге түсірген, кейбір мәселелерін қаузаған тарихнамалық бағыттағы монография да жарық көрді (Ж.Қ. Құрманқұлов, Д.С. Байгунаков). Альбом-каталогтар, тақырыптық альбомда, т.б. да шығып тұрады. Белгілі бір өңірдің археологиясына, тарихы мен этнологиясына арналған жинақтар да соңғы жылдары көптеп шығып отыр. Сайып келгенде, Қазақстан археологтары тас дәуірінен кейінгі орта ғасырларға дейінгі аралықтағы түрлі мәселелерді қозғап, отандық тарихнамаға мол үлес қосты.

Нәтижелері

Осындай тамаша табиғатта ежелден ортағасырға дейінгі аралықта мекен еткен көшпелі мемлекеттердің бізге қалдырған мәдени мұрасын, олардың зерттелуін екі кезеңге бөлуге болады. Әрине бірінші кезең уақыты: Алтай – Тарбағатай аралығы мен ерте темір дәуірінің Кеңес дәуірі тұсында зерттелуі.

Ал екінші кезең; Алтай – Тарбағатай аралығы және ерте темір дәуірінің тәуелсіздік алғаннан кейінгі зерттелуі.

Шығыс Қазақстанның ежелгі тарихы, әсіресе ежелгі көшпелілер дәуірі салыстырмалы түрде алғанда өте аз зерттелген. Бұл осы облыстағы археологиялық зерттеу жұмыстарының өте кеш басталуымен тығыз байланысты. Соғыс жылдарынан кейінгі 1947 жылдан бастап Шығыс Қазақстандағы археологиялық зерттеулер жүйелі сипатқа ие бола бастайды (Черников С.С 1951: 64-81. 1948: Архив ИА КН МОН РК. – Фонд. 11, опись 2, дело 120).

Ал, тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда Алтай-тау тізбегінің оңтүстік-батыс бөлігінде жатқан жан-жағын тау жоталары қоршаған ерте темір және түрік дәуірінің Майемер қорғандарында З.С. Самашев басқарған Қазақ-Француз экспедициясы зерттеу жұмыстарын бастады (Самашев 1998: 155-160).

Жалпы тәуелсіздік алғаннан кейін археологиялық қазба жұмыстары қарқын ала бастады. Оған дәлел 1998 жылдан бастап З.С. Самашев басқарған экспедиция қазірге дейінгі көптеген ерте темір және түрік дәуірінің қорғандары бар Шығыс Қазақстан облысы, Катон-Қарағай ауданының, Берел ауылындағы, Берел қорғанын зерттеп келетіні анық. Енді біз білетін әлемге әйгілі жәдігерлердің бірі ол № 11 қорғаннан табылған әйел мен еркек мүрделері, сонымен қатар ол жерде З.С. Самашев басқарған экспедициялардың бірінде ат әбзелдері мен 13 жирен жылқы және көптеген әртүрлі тотем бейнесінде жасалған бұйымдар т.б. көне жәдігерлер табылды (Омаров 2009: 89, Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана: Отчеты МОН РК, АИ, ВКАЭ, Берел

(с 1998-по 2010).

Жоғарыда көрсетілген мәліметтер бойынша, Шығыс Қазақстан өңірі табиғи орта көне заман тарихын зерттеуде маңызды рөл атқарады. Өйткені кез келген әлеуметтік қоғам өз дамуында қоршаған дүниемен немесе табиғи ортамен тығыз байланыста дамиды. Жекелеген мәдениеттер мен тарихи ескерткіштердің даму дәрежесіне табиғи орта тікелей әсерін тигізіп отыратындықтан ғалымдардың басым көпшілігі осы проблемаға үнемі тоқталып отырады. Қоршаған орта адам баласының мәдени дамуына ғана емес, сонымен қатар оның кескін-келбетіне де, өзіндік біртуар дүниелерінің қалыптасуына да ықпалы бар деуге болады.

Қазіргі уақытта әртүрлі өзгерістер барысында, тарих ғылымының зерттеулер аумағындағы деректер жүйесін қайта екішеп және оның көптеген зерттеу әдістерін жоғары деңгейде жетілдіріп, бірқызығы жаңа түсініктер қалыптастыруды, яғни кеңес заманында зерттелген мәселелерді жаңаша талаптар тұрғысынан қарастыруды талап етіп отыр екен. Өйткені, осы жағдайға байланысты ең алдымен көршілес Қытай, Маңғолия және Ресеймен шекаралас шектесетін аймақта орналасқан археологиялық ескерткіштерімізді тыңғылықты зерттеу қазірде біздің пікірімізше кезек күттірмес өзекті тақырып. Негізі Шығыс Қазақстанның тарихи топографиясына зер салар болсақ, ондағы тарихи сана мен ұлттық таным көкжиегі кеңейе бастаған тұста ел тарихының жеткіліксіз зерттелген дәуірінің бірі – Алтай-Тарбағатай аралығындағы ерте темір дәуірін объективтік шындық тұрғысынан зерттеу жұмыстың арқауы болып отыр.

Ал Шығыс Қазақстанның географиялық топографиясына сипаттама беретін болсақ, ондағы ерекшеліктердің бірі – табиғи географиялық жағдайы әртүрлі болып келетін Қазақстанның кең даласында, әрбір тарихи кезеңдерде тұрмыс тіршілігі әртүрлі халықтар өмір сүргендігі белгілі. Яғни, Қазақстан территориясында шаруашылықтары бір болғанымен, діни ғұрыптық салт-санасы әртүрлі ежелгі сақ тайпалар одағына біріккен халықтар тіршілік еткен. Біздің елдегі ежелгі тарих пен мәдениеттің тарихи географиялық шекарасы қазіргі республикамыздың саяси шекарасымен шектелмейді. Себебі, біз қарастырып отырған ерте темір дәуіріндегі Қазақстанның шығысы мен Батыс, солтүстік Шыңжаң аймағында антикалық және Қытай жазба деректері бойынша ондағы патшалық тиграхауда сақтары және «алтын қорыған грифтер» елі, үйсін тайпалары өмір сүрген деседі. Атап атқанда, Қазақ тарихы және мәдениетінің негізгі тамыры терең жатқанына дәлел, ол осы Шығыс Қазақстанда орналасқан қорғандардың қыстау мен жайлауға барар жолдарда ұзақ уақыт бойы бір аумаққа жүйелі түрде тұрғызылғанын және жерлеу құрлыстары мен жерлеу тәсілдерінің, тұтыну бұйымдары мен қару-жарақтарының ұқсас келуі сол ескерткіштерді қалдырған тұрғындардың этникалық, мәдени және т.б. саласынан бізге хабар беретіні анық.

Сондай-ақ, ж.с.д. I мыңжылдықтың бас уақытында, негізгі табиғи ортада да өзгерістердің аз болмағандығы туралы, соңғы жылдары мамандар тарапынан көтеріліп жүргені мәлім.

Өйткені, сақ дәуірі жататын голоценнің субатлантикалық кезеңінде ауа райы барлық өңірлерде де бірдей болмағандығын көруге болады. Осылайша осы қарастырылып отырған кезеңдегі табиғат жағдайларының белгілі бір аудандарда өзіндік ерекшеліктері болғандығын аңғартады. Яғни мамандардың айтуынша, оның алдындағы субареалды кезең Еуразия үшін салыстырмалы түрде салқынырақ болған еді. Әрине атлантикадан алыс болғандықтан Алтай мен Батыс Сібір аумағында ауа құрғақ болды. Мәселен, бұған Иткөл көлі терассаларындағы әктас шөгінділері дәлел бола алады. Себебі ол құрғақ климатты көрсететін бірден-бір индикатор болып табылады. Атап айтқанда, оның радиокөміртекті сараптама бойынша жасы 3660±75 (СОАН-2192) жылдармен анықталды (Пекевич М.В 1971: 213)

Бірақ ж.с.д. I мыңжылдықтың бірінші жартысында Атлантиканың ықпалы өсе түскендігі байқалады. Ол Оңтүстік Батыс Сібір мен Алтайда климаттың жылыуынан, қыстық және жаздық жауын-шашын мөлшерінің көбеюінен нақты көрініс табады.

Осы уақытта Таулы Алтайға ылғалды және жылы циклондар батыстан ашық кең өзен алқаптары арқылы тереңірек енді. Оған Бұқтырма, Үлбі, Урсул, Көксу, Қатын (Уймон қазаншұңқыры), Чарыш өзен алқаптары секілді гидрографикалық тораптар өзіндік әсерін тигізген еді.

Сондай-ақ мұндағы тау алқаптарының климаты субатлантикалық кезеңнің жылы фазаларында қазіргіге қарағанда біршама ылғалды болды. Бірақ бұлттылықтан және жылудың көбі булануға кетуінен орташа жаздық температура қазіргіден жоғары бола қоймаған. Бұндай климаттық жағдай тау беткейлері мен өзен терассаларында өте бай жайылымдардың қалыптасуына жағдай жасады.

Яғни, қыс кездеріндегі жауын-шашынның да мөлшері қазіргіден көбірек болды. Бірақ таулы жерлерге тән күн радиациясының күштілігі (ауаның тазалығынан және топосфера қабатының жұқалығынан) қыс кезінде қардың жақсы булануына жағдай жасады. Мысалы: қазір Чуй даласындағы қалыңдығы 100-130 мм қар түгелдей дерлік буланып кететін еді.

Таулы алқаптардағы қардың булануы қар қабатының жұқаруына әкеледі. Ал ол үй жануарларының қар астындағы шөпті аршып жеуін оңайлатады. Сондықтан да бұл жерлердегі тау бөктерлеріндегі бай жайылымдарда малды жыл он екі ай бағуға болатын еді. Ежелгі көшпелілерді қызықтырған да осы жайт сияқты.

Сақ дәуіріндегі немесе геологиялық кезеңдестіру негізінде айтар болсақ, голоценнің соңғы кезеңінде Шығыс Қазақстанның климаты шаруашылық қаракеттерге өте қолайлы, ауа-райы біршама қоңыржай болды. Әрине мұндай климат мал шаруашылығының дамуына сақтардың тау жүйесіне тарала қоныстануына, тіпті орташа биіктіктегі таулардың кең жайылымдарына жаппай орналасуына жағдай жасады.

Жалпы алғанда, Шығыс Қазақстан өңірі табиғи жағынан алып қарағанда еліміздегі ең бір қызық та ерекше аудандарының бірі болып табылады. Ол әлемдік тарихнамада өзінің сарқылмас табиғи байлықтарымен, кен көздерімен ғана емес, сонымен қатар бірегей тарихи мәдени ескерткіштермен белгілі. Осы тарихи ескерткіштердің қалыптасып дамуына ауа райы да, таби орта да тиісті дәрежеде өз әсерін тигізетіні анық.

Шығыс Қазақстан географиялық жағынан алып қарағанда шығыс ендікте 76-87° аралығы мен солтүстік бойлықта 47-51° аралығында орналасқан үлкен аумақ болып табылады. Өлкенің шекерасы, негізінен, әкімшілік жағынан бірнеше бөлікке бөлініп отыр: солтүстінде – Ресей Федерациясының Алтай өңірі, шығыс, оңтүстік шығысы – Қытай Халық Республикасымен шектесе, ал оңтүстік-батысы республиканың Алакөл және Сасықкөл көлдеріне дейінгі аралыққа созылады екен. Яғни, мамандар тарапынан Шығыс Қазақстан өз кезегінде Кенді Алтай, Оңтүстік Алтай, Зайсан қазаншұңқыры, Сауыр-Тарбағатай, Шыңғыстау Аякөз-Көкпекті сынды бірнеше тарихи мәдени аудандарға бөлінеді. Олардың әрқайсысы белгілі бір мәдени-тарихи кезеңдерде осында тіршілік еткен тайпалар мен халықтардың тыныс-тіршілігінде маңызды рөл атқарды.

Әсіресе Шығыс Қазақстан жер бедері құрамына өзіндік ерекшеліктер беріп тұратын бірнеше аудандар бар. Зерттеушілердің пайымдауынша, Кенді Алтай мен Оңтүстік Алтай және Сауыр-Тарбағатай тау жоталары мен тауаралық Зайсан ойпаты сияқты ірі топографиялық орталықтар ежелден-ақ мәдени-тарихи дамуды бастан кешіргені мәлім.

Қазіргі таңда Шығыс Қазақстан облысы емдік минералды суға бай екенін білеміз. Пайдаланылатын емдік 4 кен орнының қоры бекітілген. Олар: Рахман қайнары (тәулігіне 250 м3), Арасан-Талды (370 м3) Барлық-Арасан (340 м3) және құмыраларға құйылатын емдік-асханалық Жеменей суы.

Ал бұрынғы ғасырдан белгілі бұл Алтай өңірі қайталанбас бірегей ландшафтық өлкесімен және өсімдіктер мен жануарлар дүниесімен белгілі аймақ. Облыс аумағында қатаң Сібір аязы мен Орт. Азияның ыстық, әрі қуаң климаты түйіскен. Тауда биіктік белдеулері айқын ажыратылады.

Онда тау алдының құрғақ дала белдемі мен орман алқабы субальпілік және альпілік шалғындарға, таулы тайга мен қарлы белдемге алмасады.

Жобалап айтар болсақ, мәдени-тарихи дамуға мейлінше әсерін тигізген оңтүстік Сібірдегі ең биік таулы аймақ – Алтай тау аймағы болып табылады әрине. Шығыс Қазақстан Алтайы өз кезегінде Алтай тау жүйесінің оңтүстік, оңтүстік батыс бөлігін алып жатыр. Қазіргі таңда Укок жазық таулы аймағы мен Бұқтырма аңғарынан оңтүстікте Нарым, Сарымсақты, Оңтүстік Алтай тау жоталары орналасқан тау жоталары – Оңтүстік Алтай (абсолюттік биіктігі – 3000 м) деп аталынды.

Оңтүстік Алтай өз кезегінде Кенді Алтайдан ені 5-15 км, ендік бойымен 150-170 шақырымға созылған тауаралық Нарым-Бұқтырма ойпаты арқылы бөлінеді. Ойпатты меридиональды түрде бірнеше ұсақ қазаншұңқырлар (Шыңғыстай, Сарымсақты, Медведка, Жоғары Нарым) қоршап жатыр. Атап айтқанда, Оңтүстік Алтай мен Марқакөл, Жоғарғы Қарақаба, Бобровка, Орловка және т.б. тауаралық ойпаттар арқылы бөлінген, ендік бойымен созылған тау жоталары жүйелерінен тұрады. Яғни, жоталардың ерекшелігіне солтүстік баурайының тік және оңтүстік баурайларының ұзын да жайпақ болып келуі тән.

Сондай-ақ Алтайдан оңтүстікке қарай кең байтақ Зайсан қазаншұңқыры жатыр. Оның оңтүстігінде Тарбағатай, Сауыр жоталары бар. Тарбағатай-Зайсан және Балхаш-Алакөл қазан шұңқырлары арасындағы су айрық жота. Абсолюттік биіктігі: 2991 м (Тастау). Жота ендік бағытта батыстан шығысқа қарай 300 км-ге созылып жатыр, ені 30-50 км, шығысында Сауыр жотасына ұласады. Палеозойлық шөгінді тақта тас, әк тасынан, перьм, тас көмір, девонның құм тасынан, батыс бөлігі силур және кембрий дәуірінің күшті дисклоцияланған вулканогендік интрузиялы гранитінен түзілген. Солтүстік беткейі оңтүстікке қарағанда жатықтау, оңтүстігі тік шатқалды болып келеді.

Ал жотадағы палеозойлық әк тастардан карст құбылыстары нақты байқалады. Өңірдің климаты континенттік екендігін көпшілік мамандар айтып та жүр. Өсімдік және жануарлар дүниесі жағынан Алтайға ұқсас. Етегіндегі шөлейтте жусанды бетеге, бұта, тау аралық аңғарда тау шалғыны және көк терек, жабайы алма, тобылғы, арша, солтүстік беткеінде тал басым өседі. Марал, тау ешкі, арқар, қасқыр, аю, түлкі, борсық, қарсақ, суыр, қоян, жабайы үйрек сынды жан-жануарлар мекендейді. Жоғары бөлігіндегі альпы шалғыны – жазғы жайылым (ҚСЭ Бас редакциясы 1972: 648). Негізі мұндағы өсімдіктер мен жануарлар дүниесі бірнеше мыңжылдықтар бойы сақталып келгендігін далалық ізденістер де аңартып отырғаны анық әрине. Бірақ археологиялық зерттеулер барысында алынған сан алуан мағлұматтар бұл аймақ еліміздің Алтай тау жүйесін, оған жалғасып жатқан кең далалық жазықты алып жатқандығын, оның кең өрісті жайылымдарға, тарам-тарам өзендерге, табиғи қазба байлықтарға кенде еместігін, ал мұның өз кезегінде адам баласының тіршілігіне қолайлы өлке екендігін аңғартады.

Яғни, көне дәуір кезінен-ақ климаты, фауналық-флоралық дүниесі қазіргі кезге сай келгендігі мамандар тарапынан айтылып келеді. Осы өлкенің физикалық-географиялық қолайлы жағдайы ықылым заманнан алғашқы адамдардың өмір сүруіне тиімді болғандығын көрсетеді.

Осы өңірдегі табиғатқа, мәдени дамуға және шаруашылыққа өзен көлдер де өзіндік әсерін тигізген. Әуелгі ерте темір дәуірі ескерткіштерінің едәуір бөлігі Шығыс Қазақстанның ең басты су артериясы – Ертіс өзенінің аңғарларында орналасқан. Оның сол жақ жағалауындағы қорымдар Қалба жотасының солтүстік және оңтүстік баурайларында шоғырланған. Ал одан әрі оңтүстік батысқа Шыңғыстауға және Тарбағатайдың батыс аудандарына дейін созылса, өлкенің оңтүстігінде олар Зайсан ойпатында таралған.

Сондай-ақ өңірдегі қалба жотасы Оңтүстік Алтайдың бастысында Ертістің өзені арқылы бөлініп, Нарымның Ертіске құяр тұсынан басталып батыста Шар өзені аңғарына дейін ұзындығы – 400 км, ені – 120 км жерді алып жатыр. Ең жоғарғы биіктігі етегінде 400 метрден басталып, орта

тұсында 1600 метрге дейін жетеді. Қалба жотасында аласа таулар кең дамыған. Әсіресе батыс бөлігінде жаппай белдеуді құрайтын жон-арқарлар көп екенін байқауға болады. Жотаның шығыс баурайлары тік болып келеді. Жанынан қараған адамға өте әдемі көрінеді. Негізі Шығыс Қазақстанның табиғаты Батыс Еуропаның кеңінен айтылып жүрген тауларының жанында салыстыруға лайық екені анық («Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы 2003: 719)

Қазіргі таңға дейінгі өткен кезеңдерден бері Қазақстан аумағы секілді ұлан-байтақ далада түрлі халықтар мекен етіп, түрлі археологиялық мәдениеттерді қалдырғандығы белгілі. Бірқызығы кейбір зерттеушілер осы уақытта өмір сүрген ру тайпаларды, халықтарды қазақ ұлтымен байланыстырғысы келмейді, олардың арасын алшақтатуға ұмтылады. Себебі, бұл жердегі халықтардың тарихы қазақ тарихымен тікелей байланысты және кез-келген мәдениет қазақ халқының қалыптасу белесіндегі бір мәдени қатпарды құрайды. Әсіресе ерте темір дәуіріндегі халықтардың біразы ұлтымыздың басты да мәнді өзегін құрады, оның негізгі ұйытқысы болды.

Ал, Шығыс Қазақстан ерте көшпелілерінің басым бөлігі еуропаидтық, ал кейіннен мұнда шығыстық монғолоидтық раса тармағының қоспасы пайда бола бастағандығын соңғы антропологиялық зерттеулер дәлелдей түсуде.

Осылайша, құрамына Ульба Ивановский, Уба, Көксу, Тегерецкий және Қазақстан жеріне өзінің батыс бөлігімен кіріп жатқан Листвяга, Холзун және Орталық Алтай т.б. ірі тау жоталары енетін, Ертістің оң жағалауындағы, оңтүстік-шығыста Нарым өзенінің, ал солтүстік-батыста Уба өзенінің Ертіске Құяр сағаларының аралығындағы тау жота жүйелері орналасқан жерлер – Кенді Алтай таулы аймағы деп аталады. Ең жоғарғы биіктіктері – 2599 м (Линейный Белок) мен 2776 м (Ивановский Белок). Кенді Алтайдың аласа жерлері (500-700 м) солтүстік-батыс бөлігіне тән. Жеке биіктіктер немесе жоталардың аралығында алаңы 3-10 шаршы шақырымға жететін Зырян (Алтай), Бородиская және Лениногор сынды тауаралық ойпаттар кездеседі.

Қазақстан аумағындағы Алтай таулары саз, кремний тақта тасы мен құмдақтан тұратын жоғарғы палеозой жыныстарынан құралған. Кенді Алтай – көпметалды кендердің (қалайы, қорғасын, мырыш, мыс, вольфрам, күміс, сынап және т.б.) қазынасы саналады. Нарым мен Күршім тау жоталары аумағында алтын мен сирек кездесетін металдардың бай қоры болса, ал Қалба тауы қалайы мен вольфрам кеніштеріне бай.

Шығыс Қазақстан Алтайының ауа райы континенталды болып келетіндігі мамандар тарапынан әлденеше рет көрсетілген. Көршілес Сібір аудандарымен салыстырғанда жаз мұнда салқын, қыс біршама жылы, жауын-шашын мөлшерден көбірек. Оған Ертіс өзені алабының да тигізіп келе жатқан табиғи әсері де белгілі.

Сондай-ақ Сауыр-Тарбағатай таулы аймағы табиғи жағдайы бойынша Алтай мен Тянь-Шань таулары аралығын алып жатыр. Бірақ оның ландшафты Орталық Азияға қарағанда Сібір, Монғолия аумағындағы ландшафтқа ұқсас болып келеді. Екі жота да Зайсан ойпатының оңтүстігінде батыстан шығысқа қарай созылып жатыр. Бұл өңір Оңтүстік Алтайдан жауын-шашын түсімінің аз болуымен екеуінде ерекшеліктер мен айырмашылықтар бар. Тарбағатайда далалық ландшафт басым болса, Сауырда таулы-орманды және жайылымды-далалық ландшафт басымырақ деп салыстыруға болады. Яғни, батыстан шығысқа қарай созылған Тарбағатай жотасы 300 шақырымға жетеді, оның ені 30-50 шақырым аралығында. Қазақстан жағына шығыста Хабарасу асуынан Аягөз өзеніне дейінгі 180 шақырымдық батыс бөлігі енеді. Мұнда далалық ландшафт басым, тау жотасының солтүстік баурайларында альпі жайылымдығы бар. Жотаның оңтүстік баурайында бұталы өсімдікті дала кең таралған. Мұндай мәліметтерді ерте темір дәуіріне жататын ақпараттардан да кездестіреміз.

Сауырда Қазақстан өңірлерінің барлығына танымал балқарағайлы орман бар екені бәріне мәлім. Бұл аймақтағы балқарағайлар Шілікті аңғарындағы ежелден таныс болғандығын,

Бәйгетөбе, т.б. қорғандардан аршып алынған құрылыс қалдықтары да растайды. Жалпы алғанда, Сауыр және Маңырақ Зайсан мен Шілікті тауаралық ойпаттарының аралығында жатыр, оның ең биік жері 3816 м болатын Мұзтау саналады. Бір бөлігі ҚХР аумағында жатқан Сауырдың Қазақстан жеріндегі ұзындығы 30 шақырым және жоталары аласара келіп, Маңырақ жоталарына ұқсас екенін байқауға болады. Сауыр жоталарының оңтүстік баурайы қысқа да тік болса, солтүстігі ұзын және жайпақ болып келеді. Ірі орфографиялық бірліктерден Сайхан тау сілемі, Кендрлік ойпаңы мен Ақкөз ойпаты да ерекшеленеді. Шілікті тауаралық ойпатының шығысында Шат-Қызылқұм таулары орналасқан және ойпаттың орталық бөлігі аллювальды (тұнбалы) жазықты (ҚСЭ Бас редакциясы 1972: 648).

Ерте темір дәуірін гидрографиялық нысандар қазіргіге қарағанда әлдеқайда көлемді болғандығы белгілі. Олардың барлығы өңірдегі мәдени-тарихи дамуда ерекше рөл атқарған. Қазіргі уақытта Шығыс Қазақстан көлдерінің басым бөлігі зерттеліп отырған аймақтың солтүстік, солтүстік – шығыс бөлігінде орналасқандығы белгілі болып отыр. Себебі, Аблайкит-Себі көлдер тобы (Қоржынкөл, Шалқаркөл, Төртқаракөл, Құнакөл және т.б.), Черновое, Марқакөл, Язевое, Рахман, Бұқтырма, Казнаковка, Тақыркөл, Мұңдықсор және т.б. ірі көлдер өзен аңғарлары мен тауаралық ойпаттарда орналасқан. Бұлардың қастарынан, әрі төңірегінен тарихи ескерткіштер анықталған. Ежелгі дәуірге жататын ескерткіштердің бұл аймақта көп болуы ілкі замандардағы тұрғындарды қызықтырғандығын айғақтайды («Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы 2007: 686).

Сондай-ақ археологиялық экспедицияның алғашқы жылы-ақ Шығыс Қазақстанның археологиялық ескерткіштерін барлап, есепке алу ұйымдастырылды да, неолит, қола дәуірі ескерткіштеріне қазба жұмыстары жүргізілді. Келесі 1948 жылы Самар ауданындағы Құлажорға және Батыс ауылдары жанындағы ерте темір дәуірі қорғандарын зерттеуге бағытталды. (Черников 1951: 64-81. 1948: Архив ИА КН МОН РК. – Фонд. 11, опись 2, дело 120).

С.С. Черников Құлажорға мәдениетін сақтарға жатқызғанымен, кейбір белгілері үйсіндерге ұқсастығын да айта келіп, алдын-ала есеп беруінде ж.с.д. IV-III ғасырлармен мерзімдесе (Черников 1948: Архив ИА КН МОН РК. – Фонд. 11, опись 2, дело 120) кейіннен бұл ескерткіштер туралы тұжырымдалған, біршама қорытындыланған мақаласында ж.с.д. III-II ғасырлармен мерзімдейді (Черников 1951: 64-81).

Яғни, экспедицияның 1949 жылғы басты мақсаты болған Зайсан көлінің оңтүстігін, Тарбағатай мен Жоңғар Алатауы аралығын Жоңғар қақпасына дейін кіріп зерттеуі нәтижесінде 113 қорғандар тобы тіркеледі (Черников Отчет о работе Восточного-Казахстанской археологической экспедиции за 1949: Фонд 11, дело 176, связка 13. – 34).

Негізінен ежелгі тайпалардың орналасу аймақтары мен әртүрлі мәдениеттердің генетикалық байланысын анықтау мақсатында, 1948-1949 жылдары Шыңғыстаудағы Сарыкөл маңында және Шілікті де барлау жұмыстары барысында анықталған бірнеше ескерткіштер қазылады. Осылайша Шілікті ауылында 51 қорғаннан тұратын сақ дәуіріне жататын ең үлкен обалар тобы ашылды. Осы жердегі орталық қорғаннан ж.с.д. V ғасырдың екінші жартысына жататын аң стилінде (аң табы) жасалынған алтын қапсырма және тағы да басқа материалдар тапқан.

Шілікті де 1952, 1959, 1960-1962, 1971 жылдары қазба жұмыстары жүргізіліп, нәтижесінде аса бағалы бұйымдар табыла қоймаған.

Сондай-ақ ШҚАЭ отрядтары басқа аудандарда да нәтижелі жұмыстар атқарды. Мысалы, 1950 жылы Ертіс өзенінің оң жағалауында Самар ауданы Қызыл ту ауылы маңындағы ерте темір дәуірінің қорғандарына қазба жұмыстарын жүргізді (Черников 1956: 43-60).

Сондай-ақ А.А. Гаврилова басқарған 3-ші отряды 1952 жылы Күршім ауданы Қызыл Ту ауылы жанында өзенінің оң жағалауында ерте көшпелілердің (1950 жылы басталған) қорғандарында қазба жұмыстарын жалғастырды. Зерттеу нәтижесінде қорғандардың екі түрі

анықталды: 1 Құлажорға типіндегі топырақ пен тас аралас қорғандар. 2. Алтайлық (пазырықтық) қорғандарға ұқсас тас үйінділі қорғандар.

Ал 1948 жылы зерттеген С.С. Черников Құлажорғада табылған заттық кешеніне орай «скиф» типінде деп белгіледі, оның айтуынша, бұл нысан керамикалық қазандарымен ерекшеленеді (Черников 1956: 43-60).

Өткен ғасырдың орта кезінде Шығыс Қазақстандағы археологиялық ізденістерге Бұқтырма ГЭС-сын салу жаңа серпін берді. ГЭС салуға байланысты су жайылымындағы археологиялық зерттеу жұмыстары 1956 жылы өз мәресіне жетті. Бұл жылы ШҚАЭ 4 отрядқа бөлініп жұмыс істеді. Ерте темір дәуірі отрядын Ә.М. Оразбаев басқарды. Қазба жұмыстары Құлажорға және Усть Бөкен ауылдары маңында жүргізілді. 1948 жылы зерттелген ерте көшпелілердің жыл санауымыздың басталар межесіндегі жергілікті топқа жататын Қытай жылнамаларындағы у-ге, у-дзе тайпаларымен баламалау мүмкіндігі туған Құлажоға ескерткішінде 1956 жылы 18 қорған қазылды (Кляшторный 1998: 169-177).

Сондай-ақ С.С. Черников құлажоға мәдениетін ғұн шаньюйі Чжи-чжидің батысқа жорығынан белгілі угэ тайпалары қалдырған деп тұспалдауға, әрі бұл тайпа қорғандарынан табылған керамика мен тары қалдықтарына қарағанда алыс, әрі ұзаққа көшпеген болар деген ой түйеді (Черников С.С 1951: 64-81)

Угэ тайпасы С.С. Черниковтың айтуы бойынша тек Ертістің жоғарғы ағысы бойын жайлап Жетісудағы үйсіндермен тығыз қарым-қатынаста болған. Ал олардан батыста Шыңғыстауда, Ертістің төменгі ағысында және солтүстік Алтайда жерлеу ғұрпындағы ерекшеліктеріне қарағанда басқа тайпалар өмір сүрген. Бұл жерде соңғы жылдардағы археологиялық қазбаларға, қазіргі қолда бар мәліметтерге қарағанда ғалымдардың пікірінше юэчжи тайпалары өз мәдениетін (пазырық) қалдырған (Кляшторный 1998: 169-177).

Кенес зерттеушілерінің қатарына Қазақ КСР ҒА Тарих, Археология және этнография институты ұйымдастырған Ә.М. Оразбаев жетекшілеріндегі Бұқтырма археологиялық экспедициясының 1958 жылғы мақсаты Ертіс бойы аңғарының бұған дейін зерттеліп келген археологиялық ескерткіштерін түбегейлі зерттеу және Зайсан көлінің солтүстік жағалауының әртүрлі дәуірге жататын ескерткіштерді анықтау, сондай-ақ айрықша көзге түсетін қорған, қоршауларына қазба жұмыстарын жүргізу болды. Осылайша зерттеу жұмыстары Шығыс Қазақстанның Күршім, Самар, және Ұлан аудандарында жүргізілген еді (Оразбаев 1958: Архив ИА КН МОН РК. – Фонд 11, опись 2, дело 518, 519, связка 33).

Ал С.С. Сарокин басшылық жасаған археологиялық экспедиция 1959 жылы Үлкен Берел қорғанын ақырына дейін қазып біткен (Сорокин С.С 1969: 208-236.). Ол ұзақ жылдардан кейін В.В. Радлов ізденістерін одан ары жалғастырған болатын. Зерттеу барысында қорғандардың құрылысы туралы мәліметтер кешені нақтыланды.

1959 жылғы С.С. Черников басшылығындағы археологиялық экспедиция (Омаров 2009: 82-84). 1949 жылы басталған (Черников 1965: 188). С.С. Черниковтың 1959 жылғы зерттеу жұмыстарының далалық, күнделік, қазба сызбалары және фото суреттерінсіз қысқаша есеп түріндегі қолжазбасы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты мұрағатында сақталған (Черников С.С. Предварительный отчет о работе Восточного Казахской экспедиции ЛОИА АН СССР 1959: Архив ИА КН МОН РК (Рукопись). – 4 с).

Шілікті ауылынан 30 км шығыста Шағаноба өзені бойында, шығысы және батысынан таулармен қоршалған жазықта Шағаноба қорымы орналасқан. Бұл аталған қорғандарды 1909-1910 жылдары Семейлік гидротехник Г. Бокий бастап қазғанымен, бірақ аяғына дейін аяқтай алмаған екен (Омаров 2009: 82-84).

Жалпы айтқанда С.С. Черников 1961 жылы Шілікті алқабындағы басталған зерттеу жұмыстарын 1971 жылы аяқтайды (Черников С.С Отчет о работе Восточного Казахской

экспедиции Ленинградского Отделения АН СССР в 1961: Архив ИА КН МОН РК. – фонд 11, дело 810, связка 54. – 15 с). Сол уақыттарды таң қалатыны Шілікті қорғандарындағы құрылыстарға ұқсас Солдатова қорғандарына зерттеу жүргізуі.

Ғалым өмірінің соңғы уақыттарында Душанбе қаласында өткен халықаралық конференцияда сөйлеген баяндамасында Еуразия белдеуіндегі ерте көшпелілердің әлеуметтік-экономикалық өзгерістеріне Батыс Алтайдағы ерте көшпелілер тайпаларының нақты археологиялық және антропологиялық материалдарын пайдаланып негіздеме береді. Шығыс Қазақстан жерін ерте темір дәуірі кезінде мекендеген тайпаларды этнографиялық белгілеріне қарай топтастырып, олардан табылған заттарды формасына қарай кезеңдейді (Черников 1975: 282-286). Сондай-ақ С.С. Черниковтың Шығыс Қазақстан ерте көшпелілер дәуірін зерттеуге қосқан басты жетістіктеріне тоқталар болсақ: металлургиялық қола орталығы Батыс Алтай тауларында мыс пен қалайы кен орындарының тоқырауға ұшырап, жойылуына әкеліп соғуы ж.с.д. YII ғасырда-ақ көшпелілердің алғаш темір заттарды пайдалана бастауымен болғандығын археологиялық деректер арқылы дәлелдейді (Черников С.С 1970: 5-15). Шығыс Қазақстан өңірінің кезеңделуі мен хронологиясын материалдарға сүйеніп дәлелдеп берді; археологиялық қазба жұмыстарында жаратылыстану ғылымдарының әдістерін пайдаланды; Қазақстанда алғаш болып үлкен топырақ қорғандарды қазуда техниканы қазу әдісіне онтайландырып пайдалана білді; Қытай жазба деректерімен археологиялық зерттеу жұмысының нәтижелерін байланыстыра отырып угэ тайпасының нақты орналасқан орнын анықтады. Бұл мәселердің бәрі әрине археологиялық заттай деректер мен жазылған мақаларынан аңғаруға болады (Омаров 2008: 138-141).

Ф.Х. Арсланова басқарған Шығыс Қазақстан облыстық өлкетану музейінің археологиялық экспедициясы 1981 жылы Қызылсу, Қанай, Күршім және тау беткейіндегі аңғарлардан қола дәуірінен кейінгі орта ғасырларға дейінгі уақыт аралықтарына жататын 20 қорғаннан тұратын топтарды (Күршім ауданынан 11 топ белгіленген) анықтайды. (Самашев 1984: 465).

Келесі зерттеушілер, ҚазМУ-нің факультеті археология және этнография кафедрасының Ә.М. Оразбаев басқарған экспедициясы 1985 жылы Семей облысы Абай ауданы Шығыстаудың оңтүстік беткейіндегі қола және ерте темір дәуірінің Суықбұлақ (Томарша), Тақтайбұлақ, Қарасу, Шаған, Базаралы (Көлден) ескерткіштерін есепке алған (Оразбаев 1998: 9-71).

1989 жылдан бастап Ә.Т. Төлеубаев бастаған экспедиция бұрынғы Семей облысында археологиялық зерттеу жұмыстарын бастады. Тарбағатай тауының теріскейінен Шар өзеніне және Аягөз өзеніне дейінгі аралықта арнаулы археологиялық экспедициялар мүлде жұмыс істемеген (Акишев 1960: 486). Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясы 1988 жылы З.С. Самашевтың басшылығымен әр дәуірге жататын Құрық I, Құрық II, ескерткіштерін зерттеген еді (Самашев З.С Отчет об археологических исследованиях на территории Восточно-Казахстанской области за 1988: Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. – Дело №2075. – Описание 2).

Сондай-ақ дәл осы 1998 жылы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік университетінің қазба жұмыстары Өскеменнен 13 км солтүстік батысында Ертістің сол жағалауы бойында Герасимовка қорымынан YII ғасырлардың ортасымен мерзімделетін ертескиф ескерткіштерін анықтай бастады. Ал, Марқакөлде Қазақ-Ресей біріккен археологиялық экспедиция 1998-2000 жылдары Күршім ауданындағы (Бұрынғы Марқакөл ауданы) ортағасырға дейінгі уақытты қамтитын мезолит ескерткіштері ғылыми айналымға енгізе де, Айнабұлақтағы зерттеулердің кешені тіркеліп, оларға археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Келесі зерттеушілердің бірі, ҚазМУ-нің Ә.Т. Төлеубаев басқарған 1996 жылы Тарбағатай теріскейін және 1999-2002 ж аралығында Ә.Х. Марғұлан атындағы экспедициямен бірге Берел қорғанындағы қызығушылық танытатын № 34 қорғанынан етбетімен жерленген екі адамның мәйітін ашты. Ол кісі мұндай ғұрыптың сақтардың мәдениетінде аз кездесетінін ескеріп, оны

қожайынымен бірге әдейі өлтірілген құлдардың бірі деді. Тағы да Ә.Т. Төлеубаев басқарған 2003 жылдан бері Зайсан ауданындағы Шілікті қорымын кеңес үкіметі уақытынан зерттеп келе жатқан С.С. Черниковтың экспедициясын жалғастыруда (Ткачев 1999: 194-198, Омаров 2009: 68-69, Дашковский 2007: 95, Ковалев 2004: 183-190, ҚазҰУ-інің Археология және этнография кафедрасының мұрағаты, Төлеубаев 2004: 326-334).

Қорытынды

Соңғы уақыттарда біздің елде зерттелген ерте темір кезеңінің мәдениетін айқындайтын түрлі ескерткіштерден құнды көне жәдігерлердің табылуы археологиялық қазба жұмыстарының материалдары бойынша классификациясы және интерпретациясын, ескерткіштердің мәдени атрибуциясы мен хронологиясы, оның типологиясы сынды әлі де түйінді мәселелерді шешуге итермелейді. Сондай-ақ, тәуелсіз еліміздегі археологиялық қазба жұмыстарының зерттеулерінің қарқынды дамуы гуманитарлы зерттеулерге жаратылыстану ғылымы мен техникалық ғылымның соны жетістіктерін енгізе отырып қарастыру қажеттілігін көрсетті. Көп ұзамай осы зерттеулердің мультидисциплинарлы методикалық әдісі де кеңінен жүзеге асатыны сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана: Отчеты МОН РК, АИ, ВКАЭ, Берел (с 1998-по 2010 гг.).
 Археологическая карта Казахстана /отв. редактор К.А. Акишев. – Алма - Ата: изд-во АН КазССР, - 1960. – 486 с.
 Дашковский П.К., Самашев З.С., Тишкин А.А. Комплекс археологических памятников Айнабулак в верхнем Прииртышье (Восточный Казахстан). – Барнаул: Изд-во АГУ, 2007. – 95 с.
 Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Пазырыкская узда. К предыстории хунно-юечжийских воин // Древние культуры Центральной Азии и Санкт-Петербург. – СПб.: Культ-информ-пресс, 1998. – С. 169-177.
 Киселев С.В. Алтай в скифское время (Маймерская культура) // ВДИ. – 1974. - № 2. – С. 157-172.
 Ковалев А.А., Дашковский П.К., Самашев З.С., Тишкин А.А. Горбунов В.В., Грушин С.П., Варенов А.В., Омаров Г.К., Сунгатай С. Изучение археологических памятников в Восточном Казахстане // Комплексные исследования древних и традиционных обществ Евразии (сборник научных трудов). – Барнаул: Изд-во Алтайского университета, 2004. – С. 183-190.
 ҚазҰУ-інің Археология және этнография кафедрасының мұрағаты.
 Қазақстан Ұлттық Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2003. – Т.5. – 719 б.
 Қазақстан Ұлттық Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. – Т.9. – 686 б.
 ҚСЭ. – Алматы: ҚСЭ Бас редакциясы, 1972. – Т.1. – 648 б.
 ҚСЭ. 10 том. – Алматы: ҚСЭ Бас редакциясы, 1972. - 648 б.
 Омаров Ғ.Қ. С.С. Черниковтың Шығыс Қазақстан ерте темір дәуірін зерттеуге қосқан үлесі // Эль-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2008. – № 4 (51). – Б. 138-141.
 Омаров Ғ.Қ., Бесетаев Б.Б. Берел қорымының зерттелу тарихынан // «Қазақстандағы этностардың дәстүрлі мәдениетіне қатысты музей жинақтары: зерттеу мәселелері мен сақтау перспективалары» атты республикалық ғылыми-практикалық семинардың материалдары. – Алматы: «Қазақ университеті», 2009. – Б. 84-89.
 Омаров Ғ.Қ. Шілікті және Шағаноба қорғандарының зерттелуінен (С.С. Черниковтың жарияланбаған 1959 жылғы архив материалдары негізінде) // «Қазақстандағы этностардың дәстүрлі мәдениетіне қатысты музей жинақтары: зерттеу мәселелері мен сақтау перспективалары» атты республикалық ғылыми-практикалық семинардың материалдары (28-29 қараша 2008 жыл). – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – Б. 82-84.
 Омаров Ғ.Қ., Үмітқалиев Ұ.Ұ. Марқакөл өңірінің археологиялық зерттелу тарихнамасы. // Эл-Фараби атындағы ҚазҰУ ғалымдарының «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыруға қосқан үлесі: жетістіктері және даму бағыттары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – Б. 68-69.
 Оразбаев А.М., Кусургашева А.П. Бухтарминская археологическая экспедиция. 1958 год. Дневник раскопок. // Архив ИА КН МОН РК. – Фонд 11, опись 2, дело 518, 519, связка 33.
 Оразбаев А.М. Омаров Г.К. Некоторые итоги археологического исследования Восточного Казахстана // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. - Алматы, 1998. – С. 9-71.
 Пекевич М.В. Строеение поверхности // Горный Алтай. – Томск: Изд-во ТомГУ, 1971. – 213 с.
 Руденко С.И. К палеоантропологии Южного Алтая // Казахи. – Л., 1930. – С. 146-148.
 Самашев З.С., Арсланова Ф.Х. Исследования комплекса Карашат // Археологические открытия 1982 года. – М., 1984. – С. 465.
 Самашев З.С., Васютин А.С., Ермолаева А.С. Отчет об археологических исследованиях на территории Восточно-Казахстанской области за 1988 год // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. – Дело №2075. – Опись 2.

- Самашев З.С., Ермолаева А.С., Омаров Г.К. Раннесакские наконечники стрел из Казахского Алтая // Военная Археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Материалы Международной конференции. – СПб., 1998. – С. 155-160.
- Сорокин С.С. Большой Берельский курган (полное издание раскопок 1865 и 1969 гг.) // Труды Государственного Эрмитажа. – Л., 1969. – Т. X. – С. 208-236.
- Ткачев А.А., Тишкин А.А. Курганы раннескифского времени на могильнике Герасимовка в Восточном Казахстане // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. – Барнаул: Изд-во АГУ, 1999. – С. 194-198.
- Төлеубаев Ә.Т. Шілікті жазығы – сактардың алғашқы мемлекетінің орталығы // Қазақ тарихы. – 2004. – Б. 326-334.
- Черников С.С. Древняя металлургия и горное дело Западного Алтая. – Алма-Ата: Наука, 1949. – 112 с.
- Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы. // МИА. – М. – Л., 1960. – № 88. – С.12.
- Черников С.С. Отчет о работах Восточно-Казахстанской экспедиции 1948 г. // Известия АН Казахской ССР. Сер. Археол. – Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР, 1951. – Вып. 3, № 108. – С. 64-81.
- Черников С.С. Предварительный отчет о работе Восточного Казахстанской экспедиции в 1948 г. // Архив ИА КН МОН РК. – Фонд. 11, опись 2, дело 120.
- Черников С.С. Наскальные изображения верховий Иртыша. // СА. – 1947. – Т. IX. – С. 251-282.
- Черников С.С. Отчет о работе Восточно-Казахстанской археологической экспедиции за 1949 г. / 1-вариант / Архив Института археологии им А.Х. Маргулана. – Фонд 11, дело 176, связка 13. – 34 с.
- Черников С.С. О работах Восточно-Казахстанской экспедиций // КСИИМК. – М., 1956. – Вып. 64. – С. 43-60.
- Черников С.С. Загадка золотого кургана: где и когда зародилась скифские искусство. – М.: Наука, 1965. – 188 с.
- Черников С.С. Черников С.С. Предварительный отчет о работе Восточного Казахстанской экспедиции ЛОИА АН СССР 1959г. // Архив ИА КН МОН РК (Рукопись). – 4 с.
- Черников С.С. Черников С.С. Отчет о работе Восточного Казахстанской экспедиции Ленинградского Отделения АН СССР в 1961 году // Архив ИА КН МОН РК. – фонд 11, дело 810, связка 54. – 15 с.
- Черников С.С. Некоторые закономерности исторического развития ранних кочевников (по археологическим материалам Западного Алтая) // Тр. междуна. конф. По истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. – М., 1975. – Т.2. – С. 282-286.
- Черников С.С. В глубине веков // очерки истории Рудного Алтая. – Усть-Каменогорск: Облтипография, 1970. – С. 5-15.

REFERENCES

- Archaeological map of Kazakhstan / otv. editor K.A. Akishev. - Alma-Ata: publishing house of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960. – 486 p. [in Russian]
- Archive of the Institute of Archeology. O.H. Margulana: Reports of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, AI, VKAE, Berel (from 1998 to 2010). [in Russian]
- Archive of the Department of Archeology and Ethnography of KazNU. [in Kazakh]
- Dashkovsky P.K., Samashev Z.S., Tishkin A.A. The complex of archaeological sites Ainabulak in the upper Irtysh (East Kazakhstan). – Barnaul: ASU Publishing House, 2007.–95 p. [in Russian]
- Klyashtorny S.G., Savinov D.G. Pazyryk bridle. To the background of the Hunno-Yuezhzh warrior // Ancient cultures of Central Asia and St. Petersburg. – Spb.: Cult-inform-press, 1998. – S. 169-177. [in Russian]
- Kovalev A.A., Dashkovsky P.K., Samashev Z.S., Tishkin A.A. Gorbunov V.V., Grushin S.P., Varenov A.V., Omarov G.K., Sungatai S. Studying of archaeological sites in East Kazakhstan // Comprehensive studies of ancient and traditional societies of Eurasia (collection of scientific works). – Barnaul: Publishing House of Altai University, 2004. – P. 183-190. [in Russian]
- Kiselev S.V. Altai in Scythian time (Maymere culture) // VDI. – 1974. – No. 2. – S. 157-172. [in Russian]
- QSE. – Almaty: QSE Bas editions, 1972. – Т. 1. – 648 b. [in Kazakh]
- Kazakhstan Ul'tyq Encyclopedia. – Almaty: «Kazakh Encyclopedia of the Sons», bass editorial staff, 2003. – V. 5. – 719 b. [in Kazakh]
- QSE. 10 volume – Almaty: QSE Bas editions, 1972.– 648 b. [in Kazakh]
- Kazakhstan Ul'tyq Encyclopedia. – Almaty: «Kazakh Encyclopedia of the Sons», Bass editorial staff, 2007. – Т. 9. – 686 b. [in Kazakh]
- Omarov G.K. From the study of Chilikt and Chaganoba burial mounds (based on unpublished archival materials of S.S. Chernikov in 1959) // Materials of the Republican scientific-practical seminar «Museum collections on the traditional culture of ethnic groups in Kazakhstan: research problems and prospects for preservation" (November 28-29, 2008). – Almaty: Kazakh University, 2009. –P. 82-84. [in Kazakh]
- Omarov G.K. S.S. Chernikov's contribution to the study of the Early Iron Age of East Kazakhstan // Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. History series, 2008. –№ 4 (51). – P. 138-141. [in Kazakh]
- Omarov G.K., Besetaev B.B. From the history of research of Berel cemetery // Materials of the republican scientific-practical seminar «Museum collections on traditional culture of ethnic groups in Kazakhstan: research problems and perspectives of preservation». – Almaty: «Kazakh University», 2009. – P. 84-89. [in Kazakh]
- Omarov G.K. Umitkaliev U.U. Historiography of archeological research of Markakol region. // Proceedings of the international scientific-practical conference «The contribution of scientists of Al-Farabi Kazakh National University to the implementation of the program «Cultural Heritage»: achievements and directions of development. – Almaty: Kazakh University, 2009. – 68-69 bb. [in Kazakh]
- Orazbaev A.M., Kusurgasheva A.P. Bukhtarma archaeological expedition. 1958 year. Excavation diary. // Archive of IA KN MON RK. – Fund 11, inventory 2, file 518, 519, link 33. [in Russian]

- Orazbaev A.M. Omarov G.K. Some results of archaeological research of East Kazakhstan // Problems of the study and preservation of historical heritage. – Almaty, 1998. – S. 9-71. [in Russian]
- Pekevich M.V. Surface structure // Gorny Altai. – Tomsk: Tomsk State University Publishing House, 1971. – 213 p. [in Russian]
- Rudenko S.I. To paleoanthropology of the Southern Altai // Kazakhs. – L., 1930. – S. 146-148. [in Russian]
- Samashev Z.S., Arslanova F.Kh. Studies of the Karashat complex // Archaeological discoveries of 1982. – M., 1984. – S. 465. [in Russian]
- Samashev Z.S., Vasyutin A.S., Ermolaeva A.S. Report on archaeological research in the territory of the East Kazakhstan region for 1988 // Archive of the Institute of Archeology. OH. Margulana. – Case number 2075. – Inventory 2. [in Russian]
- Samashev Z.S., Ermolaeva A.S., Omarov G.K. Early Saka arrowheads from Kazakhstan Altai // Military Archeology. Weapons and military affairs from a historical and social perspective. Materials of the International Conference. – SPb., 1998. – S. 155-160. [in Russian]
- Sorokin S.S. Bolshoi Berelsky mound (full publication of excavations of 1865 and 1969) // Transactions of the State Hermitage. – L., 1969. – T.H. – S. 208-236. [in Russian]
- Tkachev A.A., Tishkin A.A. Early Scythian time mounds at the Gerasimovka burial ground in East Kazakhstan // Results of the study of the Scythian era of Altai and adjacent territories. – Barnaul: Publishing House of ASU, 1999. – S. 194-198. [in Russian]
- Tuleubaev AT The Chilikty plain is the center of the first Saka state // Kazakh history. – 2004. – P. 326-334. [in Kazakh]
- Chernikov S.S. Ancient metallurgy and mining of the Western Altai. – Alma-Ata: the science, 1949. – 112 p. [in Russian]
- Chernikov S.S. East Kazakhstan in the Bronze Age. // MIA. – M.-L., 1960. – No. 88. – P.12. [in Russian]
- Chernikov S.S. Report on the work of the East Kazakhstan expeditions of 1948 // Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. Archeol. – Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1951. – Issue. 3, No. 108. – S. 64-81. [in Russian]
- Chernikov S.S. Preliminary report on the work of the East Kazakhstan Expedition in 1948 // Archive of Information Agency of the National Academy of Science of the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan. – Fund. 11, inventory 2, case 120. [in Russian]
- Chernikov S.S. Rock paintings of the upper Irtysh. // CA. – 1947. – T. IX. – S. 251-282. [in Russian]
- Chernikov S.S. Report on the work of the East Kazakhstan Archaeological Expedition for 1949/1-version / Archive of the A.Kh. Institute of Archeology Margulana. – Fund 11, case 176, bunch 13. – 34 p. [in Russian]
- Chernikov S.S. On the work of the East Kazastan expeditions // KSIIMK. – M., 1956. – Vol. 64. – S. 43-60. [in Russian]
- Chernikov S.S. The mystery of the Golden Barrow: where and when did Scythian art originate. – M.: Nauka, 1965. – 188 p. [in Russian]
- Chernikov S.S. Chernikov S.S. Preliminary report on the work of the East Kazakhstan expedition LOIA AN USSR 1959 // Archive of IA KN MON RK (Manuscript). – 4 p. [in Russian]
- Chernikov S.S. Chernikov S.S. Report on the work of the East Kazakhstan Expedition of the Leningrad Branch of the Academy of Sciences of the USSR in 1961 // Archive of IA KN MON RK. – fund 11, case 810, bunch 54. – 15 p. [in Russian]
- Chernikov S.S. Some patterns of historical development of the early nomads (according to archaeological material of the Western Altai) // Tr. int. conf. According to the history, archeology and culture of Central Asia in the Kushan era. – M., 1975. – T.2. – S. 282-286. [in Russian]
- Chernikov S.S. In the depths of centuries // essays on the history of the Ore Altai. – Ust-Kamenogorsk: Oblipipography, 1970. – S. 5-15. [in Russian]

МАЗМҰНЫ

Абдукадыров Н.М., Нұсқабай П.П., Сабанчиева Ж.М. ТАНЗИМАТ РЕФОРМАЛАРЫНА ЕУРОПАЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ЫҚПАЛЫ ЖӘНЕ МҰСТАФА РЕШИД ПАША.....	5
Азмуханова А., Эгамбердиев М. Шаншарбек У. XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ - XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БІРІГУІ МЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫН ЗЕРДЕЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	16
Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С. ШҮ ӨҢІРІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТӨРТКҮЛДЕРДІҢ СТРАТИГРАФИЯСЫ (X-XII ғғ.).....	25
Атығаев Н.Ә. ТАҒЫ ДА ҚАСЫМ ХАННЫҢ ҚайТЫС БОЛҒАН УАҚЫТЫ МЕН ЖЕРЛЕНГЕН ЖЕРІ ТУРАЛЫ.....	41
Ахантаева Ә.Ж. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДА ЕГІНШІЛІККЕ БАЙЛАНЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР МЕН ЖОРА-ЖОСЫНДАР, АҢЫЗ- ӘПСАНАЛАР.....	48
Бахтыбаев М.М. Н.Н. ПАНТУСОВТЫҢ ЖЕТІСУ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ.....	60
Билалов С.У., Тәжекеев Ә.Ә., Дәрменов Р.Т. ЕРТЕОРТАҒАСЫРЛЫҚ СОРТӨБЕ 1 ҚАЛАШЫҒЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАР.....	77
Ғалиев А.А., Устемирова А.О., Қыдырғажы Б.М. ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНАН «БІР БЕЛДЕУ ЖӘНЕ БІР ЖОЛҒА».....	89
Джумагазиева А.Н. ИРАНДАҒЫ САЯСИ ӨМІРДІҢ РЕВОЛЮЦИЯДАН КЕЙІНГІ ИСЛАМИЗАЦИЯСЫ.....	103
Жылгелді Ж.С. XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕКТІК НЕГІЗДЕРІ (Шығыс Қазақстан мысалында).....	115
Жылқышыбаева Қ.Қ. ЕУРОПАДАҒЫ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ТАРИХИ БІЛІМГЕ ҚАТЫСТЫ КӨЗҚАРАСТАРЫ: ТАРИХИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ.....	122
Ибраева А.Ғ., Садықов Т.С., Темірханова Ә.С. АКАДЕМИК МАНАШ ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ХАКІМ АБАЙ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ ХАҚЫНДА.....	136
Ибраева А.Ғ., Темірханова Ә.С. ҒАСЫРЛАРДАН СЫР ШЕРТКЕН – СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН (тарихи-салыстырмалы талдау).....	147
Ильясова К.М., Байманов А.А. СКРИПКАШЫ ӘЛІМ АЛМАТ (ҒАЛЫМЖАН ӘБСӘЛМОВ) ЖӘНЕ ОНЫҢ МУЗЫКАНТ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ.....	159
Ильясова К.М. МИЛЛИОН ИЕРОГЛИФТАН ТҰРАТЫН МАНУСКРИПТ (проф. Т.З. Қайыркеннің «Су Бэйхай. Қазақтың жалпы тарихы» қолжазбасын зерттеу жобасы негізінде).....	174
Иманалиева Е. XVI ғ. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ БАҒЫТЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	187
Исмаилов С.С., Еришева А.А. ЕМБІ МҰНАЙЛЫ АУДАНЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ АЛҒАШҚЫ МҰНАЙ КӘСІПШІЛІКТЕРІ.....	193
Исова Л., Апсаттарова Г. ҚАЗІРГІ ГЕОСАЯСИ ҮДЕРІСТЕР АУҚЫМЫНДАҒЫ	199
Кәрібаев Б.Б., Нұртазина Н.Д. ӨЗ-ЖӘНІБЕК ХАННЫҢ ТАРИХИ ТҮЛҒАСЫ (шығыс нарративтері мен қазақтың шежіре аңыздары негізінде)	211
Күлдібаев Е.Қ., Саркулова С.Д. XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӨНЕР ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚУҒЫНДАЛУЫ.....	232
Қайыркен Т.З., Ильясова З.С. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРДЕГІ ИСПИДЖАБ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТӨҢІРЕГІНДЕГІ ҚАЛАЛАР МЕН ЕЛДІМЕКЕНДЕР.....	242

Қартабаева Е.Т. РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ ИСЛАМ ДІНІ.....	253
Қойгелдиев М.Қ. МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ: ҚАЗАН ТӨҢКЕРІСІ – БІЗ ҮШІН ЕУРОПА ТАРИХЫ ТУДЫРҒАН ЖАТ ТӨҢКЕРІС.....	265
Мажибаева Ш.О. 1928-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ШЕТ ЕЛГЕ БОСУЫ.....	273
Мажиқызы Н. ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНДАҒЫ ТЕРІ ӨНДЕУ ӨНЕРІ.....	279
Макашева К.Н., Шалкеева З. ИСЛАМ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫ ЖӘНЕ ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ: ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ.....	286
Мұхатова О.Х., Садвокасова З.Т. МАҢҒЫСТАУДАҒЫ ҚАРУЛЫ ҚАҚТЫҒЫС.....	293
Мұхитов Қ. ҚАЗАҚ КҮРЕСІ: ӨТКЕНІ, БҮГІНІ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ.....	307
Мұхитов Қ.С. МАҚАТ-ӨЗЕН ТЕМІР ЖОЛЫНЫҢ САЛЫНУЫ.....	318
Надырбеков Н.К. ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ САКРАЛЬДЫ ТОПОГРАФИЯСЫ.....	326
Оспанғалиев Қ.Ә. ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨНІРІНДЕГІ БҮКІЛРЕСЕЙЛІК ҚҰРЫЛТАЙ ЖИНАЛЫСЫ САЙЛАУ ӨТКІЗУ НАУҚАНЫНЫҢ БАРЫСЫ.....	340
Раздыков С.З., Зайнов А.М. СОЛТҮСТІК-ШЫҒЫС КАСПИЙ МАҢЫ ЖӘНЕ ОҒАН ІРГЕЛЕС АУДАНДАРДАҒЫ САРМАТ МӘДЕНИЕТІ: ПРОБЛЕМАЛАР, ГИПОТЕЗАЛАР.....	350
Рахбаев Қ.Қ. ЖЕЛТАУ МЕШІТТЕРІНІҢ ТАРИХЫ (XIX Ғ. ОРТАСЫ XX Ғ. БАСЫ).....	363
Садыкова А.М. КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ДІНГЕ ҚАТЫСТЫ САЯСАТЫ...371	371
Сүгірбаева Г.Д., Исабек Б.Қ., Омарбаев Ы.К. ҚАЗАҚ КСР БОЙЫНША ШЕТЕЛГЕ БАРУДЫҢ ҚҰЖАТТЫҚ ТІРКЕУ ЖҮЙЕСІНІҢ ТӨРТІПТЕРІ: ТОҚЫРАУ КЕЗЕҢІ.....	379
Сыздыкова А.М., Молдакимова А.С. XX ҒАСЫРДЫҢ 80-ШІ ЖЫЛДАРЫНДА ЕРТІС ӨНІРІНДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАРДЫҢ БЕЛСЕНДІЛІГІ: КЛАССИФИКАЦИЯ ЖӘНЕ ӘДІСТЕР.....	388
Тайман С.Т., Сүгірбай М. СӘТТІҒҰЛ ЖАНҒАБЫЛОВТЫҢ «ДОСАН БАТЫР» ДАСТАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР.....	395
Толамисов А.Ғ. ҚАЗАҚ ДИАСПОРАЛАРЫНЫҢ ИНТЕГРАЦИЯСЫ ЖӘНЕ "КІШІ ҚҰРЫЛТАЙЛАРДЫҢ" РӨЛІ.....	417
Төлебаев Т.Ә., Әбікенова Г.Е. XIX-Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX-Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІГІНДЕГІ ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН МИНЕРАЛДЫ ШИКІЗАТТАРДЫ ӨНДЕУ ӨНДІРІСТЕРІ.....	425
Ужкенов Е.М., Шотанова Ғ.А. ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ САЯСИ ДАҒДАРЫСЫНЫҢ СЫРТҚЫ ФАКТОРЛАРЫ (XVIII ғ. екінші жартысы - XIX ғ. басы).....	437
Хабижанова Г.Б., Алмагамбетова А.М. ҚАРАХАН МЕМЛЕКЕТІНІҢ ТАЙПАЛАРЫ МЕН ОҒЫЗДАР АРАСЫНДАҒЫ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ.....	452
Шашаев Ә.Қ., Смағұлов Б.Қ., Тылахметова А.С. ҚАЗАҚСТАН ҚАЗАҚТАРЫ ГЕНЕАЛОГИЯЛЫҚ ТОПТАРЫНЫҢ ҚАБІР ҮСТІНДЕГІ ҚҰРЫЛЫСТАРЫ.....	460
Шілдебай С.Қ. СЕЙІТҚАЛИ МЕНДІШЕВТІҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТ.....	472

СОДЕРЖАНИЕ

Абдукадыров Н.М., Нұсқабай П.П., Сабанчиева Ж.М. ВЛИЯНИЕ ЕВРОПЕЙСКОЙ СИСТЕМЫ НА РЕФОРМУ ТАНЗИМАТА И МУСТАФА РЕШИД ПАША.....	5
Азмуханова А., Эгамбердиев М., Шаншарбек У. ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КОНСОЛИДАЦИИ И СОТРУДНИЧЕСТВА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ.....	16
Акымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. СТРАТИГРАФИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТОРТКУЛИ В ШУЙСКОМ ДОЛИНЕ (X-XII вв.).....	25
Атыгаев Н.А. ЕЩЕ РАЗ О ВРЕМЕНИ СМЕРТИ И МЕСТЕ ЗАХОРОНЕНИЯ КАСЫМ-ХАНА.....	41
Ахантаева А.Ж. ОБЫЧАИ, ПРИМЕТЫ И ЛЕГЕНДЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА, СВЯЗАННЫЕ С ЗЕМЛЕДЕЛИЕМ.....	48
Бахтыбаев М.М. ВКЛАД Н.Н. ПАНТУСОВА В ИЗУЧЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ СЕМИРЕЧЬЯ.....	60
Билалов С.У., Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т. АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАБОТЫ НА РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОМ ГОРОДИЩЕ СОРТОБЕ I.....	77
Галиев А.А., Устемирова А.О., Қыдырғажы Б.М. ОТ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ К «ПОЯСУ И ПУТИ».....	89
Джумагазиева А.Н. ПОСТРЕВОЛЮЦИОННАЯ ИСЛАМИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ В ИРАНЕ.....	103
Жылгелді Ж.С. ИСТОЧНИКИ ИСТОРИИ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ В 20-30 ЛЕТ XX ВЕКА.....	115
Жылкышыбаева К.К. ВЗГЛЯДЫ НА ИСТОРИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ УЧЕНЫХ В ЕВРОПЕ: ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ.....	122
Ибраева А.Г., Садыков Т.С., Темирханова А.С. ИССЛЕДОВАНИЯ О ХАКИМ АБАЕ В ТРУДАХ АКАДЕМИКА МАНАШ КОЗЫБАЕВА.....	136
Ибраева А.Г., Темирханова А.С. СЕВЕРНЫЙ КАЗАХСТАН СКВОЗЬ ВЕКОВ (историко-сравнительный анализ).....	147
Ильясова К.М., Байманов А.А. СКРИПАЧ АЛИМ АЛМАТ (ГАЛИМЖАН АБСАЛЯМОВ) И ЕГО СТАНОВЛЕНИЕ КАК МУЗЫКАНТА.....	159
Ильясова К.М. МАНУСКРИПТ СОСТОЯЩИЙ ИЗ МИЛЛИОНА ИЕРОГЛИФОВ (по проектам исследования рукописей «Су Бэйхай. Общая история казахов» проведенных проф. Турсунханом Закенулы Кайыркеном).....	174
Иманалиева Е. ОСОБЕННОСТИ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА В XVI ВЕКЕ.....	187
Исмаилов С.С., Еришева А.А. ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ УРАЛО-ЭМБИНСКОГО НЕФТЯНОГО РАЙОНА И ПЕРВЫЕ НЕФТЕПРОМЫСЛЫ....	193
Исова Л., Апсаттарова Г. ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАНА И ИРАНА В РАМКАХ СОВРЕМЕННЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ.....	199
Карибаев Б.Б., Нуртазина Н.Д. ИСТОРИЧЕСКАЯ ФИГУРА КАЗАХСКОГО ХАНА АЗ-ДЖАНИБЕКА(на основе восточных нарративов и генеалогических мифов казахов).....	211
Кулдибаев Е.К., Саркулова С.Д. ГОНЕНИЯ НА ДЕЯТЕЛЕЙ ИСКУССТВА В 30-Х ГОДАХ XX ВЕКА.....	232
Қайыркен Т.З., Ильясова З.С. ИСПИДЖАБ И БЛИЗЛЕЖАЩИЕ К НЕМУ ГОРОДА И НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ.....	242
Картабаева Е.Т. ДУХОВНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ И ИСЛАМ.....	253
Койгелдиев М.К. МАГЖАН ЖУМАБАЕВ: ИДЕЯ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ ДЛЯ НАС БЫЛА ЧУЖАЯ.....	265
Мажибаева Ш.О. МАССОВОЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЕ КАЗАХОВ ЗА РУБЕЖ В 1928-1933 ГОДЫ.....	273

Мажикызы Н. ИСКУССТВО ОБРАБОТКИ КОЖИ У КАЗАХОВ КИТАЯ.....	279
Макашева К.Н., Шалкеева З. ОРГАНИЗАЦИЯ ИСЛАМСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА.....	286
Мухатова О.Х., Садвокасова З.Т. ВООРУЖЕННОЕ СОПРОТИВЛЕНИЕ В МАНГИСТАУ.....	293
Мухитов К. КАЗАХСКАЯ БОРЬБА: ПРОШЛОЕ, СЕГОДНЯ И БУДУЩЕЕ.....	307
Мухитов К. СТРОИТЕЛЬСТВО ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ МАКАТ-УЗЕНЬ.....	318
Надырбеков Н.К. САКРАЛЬНАЯ ТОПОГРАФИЯ ДРЕВНЕГО И СРЕДНЕВЕКОВОГО ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА.....	326
Оспангалиев К.А. О ХОДЕ ПРОВЕДЕНИЯ ВЫБОРОВ ВСЕРОССИЙСКОГО УЧРЕДИТЕЛЬНОГО СОБРАНИЯ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	340
Раздыков С.З., Зайнов А.М. САРМАТСКАЯ КУЛЬТУРА НА СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ ПРИКАСПИИ В ПРИЛЕГАЮЩИХ К НЕМУ РАЙОНАХ: ПРОБЛЕМЫ, ГИПОТЕЗЫ.....	350
Рахбаев К.К. ИСТОРИЯ ЖЕЛТАУСКИХ МЕЧЕТЕЙ (СЕРЕДИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКОВ).....	363
Садыкова А.М. ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ РЕЛИГИИ В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.....	371
Сугирбаева Г.Д., Исабек Б.К., Омарбаев Ы.К. ПОРЯДОК РЕГИСТРАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ДОКУМЕНТИРОВАНИЯ ВЫЕЗДА ЗА ГРАНИЦУ В КАЗАХСКОЙ ССР: ПЕРИОД ЗАСТОЯ.....	379
Сыздыкова А.М., Молдакимова А.С. АКТИВНОСТЬ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ДВИЖЕНИЙ ПРИИРТЫШЬЯ 80-Е ГОДЫ XX ВЕКА: КЛАССИФИКАЦИЯ И МЕТОДЫ.....	388
Тайман С.Т., Сүгірбай М. ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ В ДАСТАНЕ С.ЖАНГАБЫЛОВА «ДОСАН БАТЫР».....	395
Толамисов А.Г. ИНТЕГРАЦИЯ КАЗАХСКИХ ДИАСПОР И РОЛЬ «МАЛЫХ КУРУЛТАЕВ».....	417
Тулебаев Т.А., Абикинова Г.Е. ПРОИЗВОДСТВО СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ И ОБРАБОТКА МИНЕРАЛЬНОГО СЫРЬЯ НА ЮГЕ КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX.....	425
Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А. ВНЕШНИЕ ФАКТОРЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА В КАЗАХСКИХ СТЕПЯХ (вторая половина XVIII - начало XIX вв.).....	437
Хабижанова Г.Б., Алмагамбетова А.М. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ПЛЕМЕНАМИ КАРАХАНИДСКОГО ГОСУДАРСТВА И ОГУЗАМИ.....	452
Шашаев А. К., Смагулов Б. К., Тылахметова А.С. НАМОГИЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ ГЕНЕАЛОГИЧЕСКИХ ГРУПП КАЗАХОВ КАЗАХСТАНА И РОССИИ.....	460
Шилдебай С.К. ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СЕЙТКАЛИ МЕНДЕШЕВА.....	472

CONTENTS

Abdukadyrov N.M., Nuskabay P.P., Sabanchieva Zh.M. INFLUENCE OF THE EUROPEAN SYSTEM ON TANZIMATS REFORM AND MUSTAFA RESHID PASHA.....	5
Azmukhanova A., Egamberdiyev M., Shansharbek U. PROBLEMS OF STUDYING CONSOLIDATION AND COOPERATION OF TURKIC PEOPLES OF THE LATE XIX - EARLY XX CENTURIES.....	16
Akymbek E.Sh., Shagirbaev M.S. THE STRATIGRAPHY OF MEDIEVAL TORTKULS IN SHU VALLEY (X-XII cc.).....	25
Atygayev N.A. ONCE AGAIN ABOUT THE TIME OF DEATH AND THE PLACE OF BURIAL KASYM-KHAN.....	41
Akhantaeva A.Zh. THE KAZAKH CUSTOMS, TRADITIONS AND LEGENDS RELATED TO AGRICULTURE.....	48
Bakhtybaev M.M. N.N. PANTUSOV'S CONTRIBUTION IN THE STUDY OF THE MONUMENT OF THE SEMIRECHYE.....	60
Bilalov S.U., Tazhekeyev A.A., Darmenov R.T. ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE EARLY MEDIEVAL SETTLEMENT.....	77
Galiev A.A., Ustemirova A.O., Kydyrgozhy B.M. OF SORTOBE 1 FROM GREAT SILK ROAD TO "ONE BELT ONE ROAD".....	89
Jumagazyeva A.N. POST-REVOLUTIONARY ISLAMIZATION OF POLITICAL LIFE IN IRAN.....	103
Zhylgeldi Zh.S. SOURCES OF HISTORY OF COLLECTIVIZATION IN 20-30 YEARS OF THE XX CENTURY.....	115
Zhylykshybayeva K.K. VIEWS ON THE HISTORICAL EDUCATION OF SCIENTISTS IN EUROPE: A HISTORICAL-PHILOSOPHICAL ANALYSIS.....	122
Ibraeva A.G., Sadykov T.S., Temirkhanova A.S. RESEARCH ON HAKIM ABAI IN THE WORKS OF ACADEMICIAN MANASH KOZYBAYEV.....	136
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S. NORTH KAZAKHSTAN THROUGH THE AGES (historical and comparative analysis).....	147
Ilyassova K.M., Baimanov A.A. VIOLINIST ALIM ALMAT (GALIMZHAN ABSALYAMOV) AND HIS PATH OF BECOMING AS A MUSICIAN.....	159
Ilyassova K.M. A MANUSCRIPT CONSISTING OF MILLION HIEROGLYPHICS (on manuscript research projects «Su Beihai. The general history of the Kazakhs» conducted by Prof. Tursunkhan Zakenuly Kayirken).....	174
Imanalieva E. GOALS AND FEATURES OF KAZAKH KHANATE'S FOREIGN POLITICAL RELATIONS IN THE XVI CENTURY.....	187
Ismailov S. S., Yerisheva A.A. HISTORY OF DEVELOPMENT OF THE URAL-EMBINSKY OIL REGION AND THE FIRST OIL FIELDS.....	193
Isova L., Apsattarova G. RELATIONSHIP BETWEEN KAZAKHSTAN AND IRAN IN THE FRAMEWORK OF MODERN GEOPOLITICAL PROCESSES.....	199
Karibayev B.B., Nurtazina N.D. HISTORICAL FIGURE OF KAZAKH KHAN AZ-JANIBEK (based on the eastern narratives and genealogical myths of Kazakhs).....	211
Kuldybaev E., Sarkulova S. THE PERSECUTION OF ARTISTS IN THE 1930S.....	232
Kaiyrken T.Z., Ilyassova Z.S. SISFIDJAB AND NEARBY TOWNS AND LOCALITIES IN MEDIEVAL WRITTEN SOURCES.....	242
Kartabayeva E.T. SPIRITUAL MODERNIZATION AND ISLAM.....	253
Koigeldiyev M. MAGZHAN ZHUMABAYEV: THE IDEA OF THE OCTOBER REVOLUTION WAS FOREIGN TO US.....	265

Mazhibayeva Sh.O.	
MASS MIGRATION OF KAZAKHS ABROAD IN 1928-1933.....	273
Mazhikyzy N.	
LEATHER TREATMENT ART AT THE CHINESE KAZAKHS.....	279
Makasheva K.N., Shalkeyeva Z.	
ORGANIZATION OF ISLAMIC COOPERATION AND THE EUROPEAN UNION: MAIN AREAS OF COOPERATION.....	286
Mukhatova O., Sadvokasova Z.T.	
THE ARMED RESISTANCE IN MANGISTAU.....	293
Mukhitov K.	
KAZAKH WRESTLING: PAST, TODAY AND FUTURE.....	307
Mukhitov K.	
CONSTRUCTION OF THE MAKAT-UZEN RAILWAY.....	318
Nadyrbekov N.K.	
SACRED TOPOGRAPHY OF ANCIENT AND MEDIEVAL KAZAKHSTAN.....	326
Ospangaliev K.A.	
ON THE COURSE OF THE ELECTION OF THE ALL-RUSSIAN FOUNDING MEETING OF THE EAST KAZAKHSTAN REGION.....	340
Razdykov S.Z., Zainov A.M.	
SARMATIAN CULTURE IN THE NORTH-EAST CASPIAN AND ADJACENT AREAS: PROBLEMS, HYPOTHESES.....	350
Rakhbayev K.K.	
HISTORY OF ZHELTAU MOSQUES (MID-XIX-EARLY XX CENTURIES).....	363
Sadykova A.M.	
POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT IN RELATION TO RELIGION DURING WORLD WAR II.....	371
Sugirbayeva G.D., Issabek B.K., Omarbayev Y.K.	
REGISTRATION SYSTEM PROCEDURE FOR DOCUMENTING TRAVEL ABROAD IN THE KAZAKH SSR: PERIOD OF STAGNATION.....	379
Syzdykova A., Moldakimova A.	
ACTIVITY OF ECOLOGICAL MOVEMENTS OF PRIYRTISHIYA IN THE 80s OF THE XX CENTURY: CLASSIFICATION AND METHODS.....	388
Taiman S.T., Sugurbay M.	
HISTORICAL SOURCES IN THE EPIC POEM OF S.ZHANGABYLOV «DOSAN BATYR».....	395
Tolamissova A.G.	
INTEGRATION OF THE KAZAKH DIASPORES AND THE ROLE OF «SMALL KURULTAIS».....	417
Tulebaev T.A., Abikenova G.E.	
PRODUCTION OF BUILDING MATERIALS AND PROCESSING OF MINERAL RAW MATERIALS IN THE SOUTH OF KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES.....	425
Uzhkenov E.M., Shotanova G.A.	
EXTERNAL FACTORS OF THE POLITICAL CRISIS IN THE KAZAKH STEPPES (second half of the 18-th - the beginning of the 19-th centuries).....	437
Habizhanova G.B., Almagambetova A.M.	
SOME ASPECTS OF RELATIONS BETWEEN THE TRIBES OF KARAKHANID STATE AND THE OGHUZES.....	452
Shashaev A., Smagulov B., Tylakhmetova A.	
GRAVE CONSTRUCTIONS OF GENEALOGICAL GROUPS OF KAZAKHS IN KAZAKHSTAN AND RUSSIA.....	460
Shildebay S.	
PUBLIC, POLITICAL AND STATE ACTIVITIES OF SEYTKALI MENDESHEV.....	472

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2020. 1(21)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 30.03.2020.
Пішімі 70х100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМКТел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй